

Эшиева Т.К.

К. Тыныстанов ат. БМУ

ЫСЫККӨЛ АЙМАГЫНЫН ӨНӨР ЖАЙЫНЫН ӨНҮГҮШ ТАРЫХЫНДАГЫ КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕР

Бул макалада автор Ысыккөл аймагындагы өнөр жайынын өнүгүш тарыхына кыскача кайрылуу менен анын курулуу жана өнүгүү мезгилдериндеги кыйынчылыктары жана өзгөчөлүктөрү жөнүндө белгилеп, өнөр жайынын тарыхый ролуна басымдуу көңүл бурууга аракет кылган.

Келечекте Кыргызстандын стабилдүү экономикасынын өсүшү үчүн динамикалуу ар тармактуу өнөр жайын өнүктүрүү зарыл. Ысыккөл аймагындагы совет бийлиги мезгилиндеги өнөр жайынын өнүгүү тарыхында ар тараптуу тажрыйбанын болгон, буларды изилдөө менен аймактын келечектеги экономикалык-социалдык өсүшү үчүн пайдалуу сунуштарга ээ болууга мүмкүн.

Автор бул макаланы жазууда убакыттын тарыхый параллелдерин жүргүзүп, өнөр жайынын өнүгүшүндөгү тажрыйбаларын анализдөө менен Ысыккөл аймагынын азыркы өнөр жайы үчүн белгилүү бир сунуштарды иштеп чыгууга аракет жасаган. Макалада реконструкциялык мезгил менен азыркы этаптагы өнөр жай тармактарынын өнүгүшүнүн өз ара окшоштуктары бири-бирине дал келерлигин белгилейт. Өнөр жайдын кээ бир ишканаларынын пайда болуу себептерин, аймак жана өлкө үчүн маанисин изилдөө азыркы этаптагы өнөр жай ишканаларын максаттуу калыбына келтирүү же консервациялоону көргөзөт. Жогорудагы айтылгандар бул теманын актуалдуулугун далилдейт.

Совет бийлигинин мезгилинде (1918-1990-жж.) Кыргызстан социалдык-экономикалык өнүгүшү үчүн жана мурдагы артта калган өлкөлөрдүн катарынан чыгып, көп тармактуу өнөр жайы бар өлкөгө айланышында узакка созулган (1918-1937-жж.) реконструкция жылдарын башынан өткөрдү.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында Кыргызстан агрардык- мал-чарбачылык аймагы болуп айырмаланган. Айыл чарбачылыгына байланышкан сырьенун көптүгү өнөр жайдын ар түрдүү тармактарынын пайда болушуна алып келген. Революцияга чейинки падышачылык Россиянын бийлигинин учурунда курулган майда кол өнөрчүлүк (кустардык) ишканалардын айыл чарбалык сырьену толук кайра иштетүү мүмкүнчүлүгү болгон эмес. Натыйжада, жергиликтүү сырьелорду (тери, жүн, эт, сүт, арпа, жана башкалар) Россиянын борбордук райондоруна чийки түрүндө ташылып кеткен. Кыргызстанда кайра иштетүүчү өнөр жайдын төмөнкү деңгээлде өнүгүшү айыл чарбасына терс таасирин тийгизбей койгон эмес.

1925-жылга карата Кыргызстандын согушка чейинки экономикасы калыбына келтирилгени менен эл чарбасынын басымдуу үлүшүн дыйканчылыктын жана малчылыктын продукциясы түзгөн, ал эми өнөр жай продукциясынын үлүшүнө 2,27 % гана туура келген [1].

1925-26-жылдардагы өлкөнү индустриялаштыруу багыты боюнча партиялык форумдун милдеттери, Кыргызстанды агрардык-индустриялык республикага айландырып, натуралдык-патриархалдык чарбанын формаларын жоюуга, техникалык-экономикалык артта калуусун оңдоого, акча-товардык мамилелердин өнүгүүсүн камсыз кылууга, өндүргүч күчтөрдүн деңгээлин жогорулатууга, экономикалык көзкарандысыздыктан чыгууга багытталган. Демек, артта калган Кыргызстан үчүн индустриялаштыруу процесси материалдык-техникалык базасын түзмөк. Биринчиден, өнөр жайлаштыруу процесси дыйканчылык жана мал чарбачылыгын жаңыча техникалык жабдуулар менен камсыз кылууда чоң роль ойногон. Экинчиден, айыл кыштактарда, шаарда жогорку деңгээлдеги сабаттуу өндүргүч күчтөрдү пайда кылмак.

Бирок агрардык-индустриялык багытта өнүгүүнүн кемчиликтеринин натыйжасында, Кыргызстанда жана Ысыккөлдө өнөр жайы өндүрүүчү мүнөздө кала берип, ал эми кайрадан иштетүүчү өндүрүштөр айыл чарба секторуна гана байланыштырылган.

Кыргызстандын Ысыккөл областынын азыркы территориясында өнөр жайын куруу жана өнүктүрүү процесси кустардык ишканаларды кайрадан реконструкциялоо же кайрадан куруу жолу менен башталган.

Ысыккөл областында совет бийлигинин алгачкы жылдары учурунда айыл чарба продукциясын кайрадан иштетип чыгуучу (тамак-аш, тер иштетүүчү, жүн жуучу, пиво кайнатуучу, суу тегирмендери ж.б.) майда өнөр жайлык ишканалар жайгаштырылган.

Өнөр жайдын алгачкы этаптарында Ысыккөл областынын аймагында өнөр жайлаштыруунун шартка ылайык оорчулуктары жана өзгөчөлүктөрү болгон.

Ысыккөл областында ири өнөр жайынын дээрлик жоктугу, ал эми майда ишканалардын начар жабдылышы, кубаттуулугунун начарлыгы, туура эмес жерде жайгашкандыгы (мисалы, Күрмөнтү цемент заводу, Балыкчы темир жол станциясынан болжолу менен 200 км аралыкта орун алышы, сырьё менен даяр продукцияны ташуу үчүн завод көп чыгымдарды жумшайт [2]), эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөнкү денгээлде болушу Кыргызстандын эл чарбасынын өнүгүшүнө чоң салым кошуу мүмкүнчүлүгүн азайткан.

I-II беш жылдыктардын жылдарында жумушчулардын жана өнөр жай кадрлардын жетишсиздиги (майда ишканаларда иштеген сезондук жумушчулар же анчалык чоң эмес стажы бар адамдарды эске албаганда) индустриялаштыруу процессинде чоң оорчулукту түзгөн. Биринчиден, жалпы эле Кыргызстанда квалификациялуу адистерди жана жумушчуларды даярдоочу окуу жайлар жокко эсе болгон. Алсак, 1950-жылдарга чейин атайын профессионалдык-техникалык билим берүүчү окуу жайлар болгон эмес [3].

Экинчиден, квалификациялуу кадрларды түзүү үчүн эң чоң тоскоолдукту калктын төмөнкү денгээлдеги сабаттуулугу туудурган. Сабатсыздыкты жоймоюнча өнөр жайды түзүү маселесин чечүү кыйын.

Көл аймагында өнөр жайды курууда маанилүү ролду транспорт ойногон. Кыргызстандын башка аймактарынан айырмаланып, көлдүн транспорт байланышы басымдуу түрдө айыл чарба сырьелорун ишканага ташып кирүү жана өнөр жайлык продукцияны керектөөчүлөргө жеткирүү, пайдалуу кең байлыктарды алуу үчүн транспорт маселесин биринчи кезекте чечүү талап кылынган. Бирок, Кыргызстанда, анын ичинде Ысыккөл аймагында, байланыш жолдорунун абалы абдан начар болгон. Темир жолдун жоктугу, автоунаа жолдорунун начарлыгы чоң тоскоолдукту түзгөн. Аймакта бирден бир маанилүү жана пайдалуу транспорт катары башынан бери эле кемчилик (параходство) кала берген.

Аймактын өзгөчөлүктөрүнүн бири, өндүрүштүн өзү үчүн каражаттарды (техника, ири өнөр жай жабдуулары) өндүрүп чыгууга караганда акча каражаттарын аз талап кылуучу жеңил өнөр жайынын өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарттар болгон. Биринчиден, айыл чарбалык сырьесунун булактарынын көптүгү азык түлүк (май, сүт, сыр, эт, балык ж.б.) өндүрүп чыгаруучу заводдордун жана эл кеңири керектөөчү өнөр жайлык товарларды чыгаруучу фабрикалардын тез өсүшүнө алып келген. Экинчиден, кеңири керектелүүчү товарларды сырттан ташып келүү максатсыз жана пайдасыз. Үчүнчүдөн, областтын территориясында кен байлыктардын жана энергетикалык ресурстардын бай запасынын болгондугуна карабастан, аймактык денгээлдеги гана тоо кендерин (көмүр кенин) иштетүүчү анчалык чоң эмес ишканалар курулган. Мунун себеби тоо-геологиялык изилдөөлөрдүн тиешелүү денгээлде жүргүзүлбөгөндүгүнөн болгон.

Областын аймагында, түштүк райондоруна салыштырмалуу, оор өнөр жайынын ишканаларын өнүктүрүүгө көңүл бурулган эмес. 90-жылдардагы СССРдин кулашынан кийинки экономикалык-социалдык кыйынчылыктар (жумушсуздук, банкроттукка учураган мамлекеттик ишканалардын жабылып калышы ж.б. терс кубулуштар) бир кыйла жеңил өтмөк. Анткени, учурунда курулушу арзан турганы менен азыркы учурдун

талабына ылайык (рынок экономикасы) мамлекеттик каржылоосу жок анчалык чоң эмес ишканалар өзүн өзү сактоо мүмкүнчүлүгүн жоготуп жабылып калышты же жеке ишкерлердин бизнеси үчүн иштеген кичи же орто ишканаларга айландырылды.

Кээ бир ишканалар жок болуп кетүү коркунучунан чыгуу максатында акционердик коомдорго биригип ишин улантууда (Каракөл тигүү фабрикасы, ЭТЗ ж.б.). Көл аймагындагы жеңил өнөр жайынын ишканалары курулган мезгилден баштап эле стратегиялык мааниси чоң эмес объектилер катары иштеп келген. Аймактык керектөөнү гана камсыз кыла алган. «Ысыккөл областынын жеңил өнөр жайы негизинен эл керектөөчү массалык буюмдарды жасап чыгарган. Бул өндүрүштөрдүн үлүшүнө областтын жалпы өнөр жайынын дүң продукциясынын 10 % өндүрүп, мында 20 % жумушчу адамдар иштеген. Ошондой болсо да Ысыккөл областынын жеңил өнөр жай өндүрүшү жалпы республикада начар өнүгүп, Кыргызстандын жеңил өнөр жай продукциясынын 1% жакын дүң продукциясын гана берген» [4].

Жогоруда айтылган оорчулуктарга жана кемчиликтерге карабастан, Ысыккөлдө аймактык шарттарга жана мамлекеттик саясатка ылайык курулган өнөр жай өндүрүштөрүнүн тарыхынан кыскача маалымат берилди.

Жалпы Кыргызстанда индустриализациянын алгачкы жылдарында мамлекеттик каражаттардын аз бөлүнгөндүгүнө карабастан, жеңил жана тамак-аш өнөр жайынын ишканалары көбүрөөк жана тез курулган. Индустриалаштыруу багытына ылайык 20-жылдардын акыры 30-жылдардын башынан лениндик кооперация планын ишке ашырууда, Ысыккөл аймагында да өнөр жайлык керектөө кооперациялары, артелдик формада түзүлүп иштей баштаган.

Өнөр жайлык артелдердин алгачкыларынын бири 1928-ж. Каракөл шаарынан 60 км аралыкта «Углекоп» артели уюштурулган. Артелдин катарына «Жыргалаң» көмүр казуучу шахтасы кирген. Артель көмүр казуу жана акиташ кайнатуу боюнча иш жүргүзгөн. «1939-ж. көмүр казуунун механизацияланган түрүнө өтүп «Жыргалаң» шахтасы кайрадан жабдылган» [5].

1928-39-жж. «Углекоп» артели жергиликтүү Промсоюзга баш ийген. 1940-ж. «Жыргалаң» шахтасы 85 миң тонна көмүр бергенге жетишкен [7]. Азыркы учурда мамлекеттик каржылоонун аздыгынан шахта толук кубаттуулукта иштөө мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган.

1930-ж. башында (документтердин толук эместигине байланыштуу уюшулган мезгили так эмес) Ысыккөл областык өнөр жай союзунун «Швейник» артели түзүлгөн. Негизги ишмердиги чач тарачтык, саат оңдоочу өнөрканасы, кичи май заводу, темир устачылык, жыгач устачылык, кийим тигүү цехтеринин иштерине байланыштырылган. Артель жергиликтүү калктын күнүмдүк керектөөлөрүн камсыз кылган. 1932-жылы Түп районун Кудургу айылында «Крахмальник» артели уюшулуп, 1936-жылга чейин негизинен крахмал чыгаруучу заводдон турган. 1937-ж. артелде кошумча буткийим жасоочу жана кийим тигүүчү цехтер, тери иштетүүчү цехтер ачылган. 1939-ж. кирпич-черепица жасоочу цех иштеп баштаган.

Артелдин жоюлган мезгили жөнүндө документтер жок, 1932-58-жж. ишмердиги жөнүндөгү маалыматтар белгилүү.

XX-кылымдын 30-жж. акыры 40-жж. II жарымында калк кеңири керектөөчү товарларды өндүрүүчү артелдерге Сазановка жана Ананьево айылдарында «Кожшвейпром» артели уюшулган. Калкты тамак-аш менен камсыз кылуучу «Пищевкусовая» артели иштеген. Булардан тышкары «Пятилетка», «Красный строитель», «Свой труд», «Индустрия», «Приозерный» жана башка өнөр жайлык артелдер жергиликтүү калктын керектөөлөрүн канагаттандырышкан.

Ысыккөл аймагында өнөр жайдын өнүгүшүндө зор мааниси бар транспорттун пайдалуу түрү кемчилик (пароходство) революцияга чейин эле Жаргылчак айылынын байы Сулаймановдун 300 тонналык парус менен жүрүүчү 1 кемеси жана 50 тонналык 3 жүк ташуучу баркасы болгон.

1924-ж. Түп булуңунун жээгиндеги эски монастырда жайгашкан айыл чарбалык коммуна «Коммунар» жана «Красный Восток» деген эки моторлуу катер курушкан. Кийинчерээк көлдүн айланасында чарбанын, өнөр жайынын сырьё жана продукцияларын ташуу максатында арзан, пайдалуу транспорт катарында кеме курууну көбөйтүшкөн. 1926-жылы жүргүнчүлөрдү ташуучу биринчи пароход ишке киргизилген. 1924-44-жылдары жүк көтөрүмдүүлүгү ар кандай «Прогресс», «Пионер», «Советская Киргизия», «Пятилетка» кемелери курулуп, булар жеке эле Рыбачье-Пржевальск пристандары боюнча жүк ташыбастан, Социнторгдун (Социалистическая интернациональная торговля) багыты боюнча Кытай – Кыргызстан соода байланышында керосин, тери, жүн, карагай ташууда мааниси абдан чоң болгон.

Жеңил өнөр жайы боюнча 1944-ж. Пржевальск жекече тигүү жана тери цехтери боюнча артелинин базасында Пржевальск бут кийим тигүү фабрикасы уюшулган. 1946-ж. жеңил өнөр жайы боюнча Эл Комиссариаты жоюлуп, анын ордуна Кыргыз ССР жеңил өнөр жайы Министирлиги жарыяланган.

Ишмердик багыттары боюнча 1957-жылы Пржевальск фабрикасы Ысыккөл областтык депутаттар Кенешинин аткаруу комитетинин 31-июль 1957-жылкы № 217 чечими боюнча 2 башка фабрикага (тигүү жана бут кийим) фабрикаларына бөлүнгөн. 1990-жылдардан бери бул фабрикалар акционердик коомдорго айландырылып, толук кубаттуулукта иштебейт [6].

Тамак-аш менен камсыздоо багытында Кыргыз ССРнин эт жана сүт өнөр жай Министрлигинин 1950-ж. 18-августундагы № 424 Буйругуна ылайык Рыбачье эт комбинаты ишке киргизилген. Ушул эле максатта 1968-жылы «Балык чарба башкармалыгы» жөнүндөгү Токтомуна ылайык Каракол балык өстүрүүчү заводу иштеп баштаган.

Калк кеңири колдонуучу товарларды өндүрүүчү ишкана катарында 1954-ж. Пржевальск шаарында өнөр жайлык кооперативдик «Красный литейщик» артели ачылган. 1956-жылы Кыргыз ССРнин Жергиликтүү өнөр жай жана курулуш материалдар Министрлигинин Буйругу боюнча Пржевальск механикалык-куюу заводу кайра түзүлгөн. 1963-жылы электр приборлорун чыгаруучу багытына ылайык электр-техникалык заводу (ЭТЗ) болуп аталган.

Курулуш материалдарын жасоодо жергиликтүү сырьенун көптүгүн натыйжалуу пайдалануу жана курулуштарга сырттан продукция ташып келүүдөгү ашыкча жоготууларды азайтуу үчүн 30-жылдардын акырында 10 ишканадан (Күрмөнтү цемент заводу, Пржевальск кирпич заводу, Пржевальск темир-бетон заводу, керамзиттик гравий заводу, Түп кирпич-черепица заводдору ж.б.) турган өндүрүш ишке киргизилген.

50-60-жылдарга чейин курулуп ишке киргизилген жогоруда айтылып кеткен өнөр жай ишканаларынын баардыгы өздөрүнүн, продукция чыгаруу кубаттуулугун жана өндүрүштүк көлөмүн чоңойтуу менен Ысыккөл областынын белгилүү объектилерине (Пржевальск жана Рыбачье эт комбинаттары, нан бышыруучу заводдор, жемишвинсовхозкомбинат, балык комбинаттары, ун тартуучу комбинаттар ж.б.) айланышкан.

Х беш жылдык жылдарында машина куруу жана металл иштетүү өнөр жайы боюнча Ысыккөл электртехникалык заводу: Пржевальск ЭТЗсын, Кажысай ЭТЗсын, Рыбачьедеги курулуш кеме-ондоо заводдорун бириктирген комплекстүү өндүрүш көрүнүктүү орунду ээлеген.

Аймактын отун-энергетикалык өнөр жайы 1980-жылдары республиканын дүң продукциясынын 2,8 % түзгөн. Мында «Жыргалаң» жана «Центральная» шахталары областты отун менен камсыз кылууга аракеттенген. Жетишпеген бөлүгүн Россиянын борбордук шахталары камсыз кылган.

Тамаш-аш өнөр жайында эт, сүттү кайрадан иштетүүчү заводдордон тышкары, Пржевальск жемишвинсовхозкомбинатынын продукциялары Чүй областына ташылып чыгарылган. Республикалык пиво өндүрүнүн 13,2 % Ысыккөл аймагына тиешелүү болгон.

Жогорудагы айтылгандардын негизинде Ысыккөл аймагында өнөр жайдын айыл чарбасына ылайыкташтырылган өндүрүштөрү реконструкция жылдарынан баштап ишке киргизилип, республиканын эл чарбасына чоң салымын кошо албаса дагы, аймактык деңгээлде өз функциясын аткарууга аракет кылган. Учурдагы өндүрүштүн өнүгүшүнө тийгизген мамлекеттик саясаттын кемчиликтерине карабастан, өз деңгээлинде жергиликтүү калкты жумуш менен камсыз кыла алган.

Демек, өнөр жайынын өткөндөгү тарыхына көз жүгүртүү менен азыркы учурдагы приватташтыруу процессинин натыйжасында пайда болгон терс көрүнүштөрдүн (жумушсуздук, мамлекеттик көзөмөлдөөнүн начарлыгы, уурдап талап-тоноо, мамлекеттик салыктан жашынуу ж.б.) мындан ары уланышына каршы жана өнөр жайдын ишканаларын калыбына келтирүү зарылдыгына атайын мамлекеттик комплексттик чаралардын көрүлүшү ылайыктуу деп эсептесе болот. Бул үчүн совет бийлигинин жылдарындагыдай тоталдык мамлекеттик кийлигишүү болбосо дагы рационалдуу программаларды иштеп чыгууга болот.

Ысыккөл аймагы боюнча изилдөөлөр көрсөткөндөй, климаттык шарттарга ылайыкташкан айыл чарбасын өстүрүү жана анын продукциясын кайрадан иштетүү максатында агрардык-өнөр жай комплексин жандандыруу өтө зарыл болчу.

Адабияттар

1. Малабаев М. Партийная организация Киргизии в борьбе за развитие промышленности в реконструктивный период. -Фрунзе: Кыргызстан, 1967.
2. Өмүралиев Т. Ө. Кыргызстандын өнөр жай өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуунун кээ бир маселелери. -Фрунзе: Кыргызстан, 1971.
3. Кыргызстан за годы советской власти. Юбилейный статистический ежегодник. - Фрунзе, 1977.
4. Молдустанов Т, Шабаева Р. Кыргызстандын өнөр жайынын продукциясынын өнүгүшү жана керектөөнүн өсүшү. –Фрунзе: Кыргызстан, 1981.
5. Ысыккөл областык мамлекеттик архив. -Ф. 98, Оп. 1, Д. 166, Л. 73.
6. Ысыккөл областык мамлекеттик архив. -Ф.174, Оп. 1, Л. 25.
7. Исык-Кульская правда, 5 мая 1940.